

DINARA
BACK TO LIFE

U ŠETNJI DINAROM

Krajobraz, kultura i
tradicija Dinare

SADRŽAJ

1. UVOD	2
2. KRAJOBRAZ DINARE	4
3. SUŽIVOT ČOVJEKA I PRIRODE	18
4. SVAKODNEVNI ŽIVOT, KULTURA I TRADICIJA	31
5. IMPRESSUM: DINARA BACK TO LIFE	40

1. UVOD

Dinara je moćna planina koja od davnina zadivljuje svojom ljepotom, a zbog jedinstvene prirode na njoj se razvio i poseban način života. Ovaj je vodič pripremljen s ciljem da posjetiteljima približi posebnosti Dinare, i otkrije kako je čovjek pronašao mjesto za život u ovom krškom reljefu. Promotrimo li Dinaru, možemo prilično lako zaključiti koliko je krajolik pred nama oblikovao život njenih stanovnika. Obratite pažnju na to:

2

- **Gdje se Dinara nalazi?**
- **Kakva klima na njoj prevladava?**
- **Koje prirodne prepreke postoje?**
- **Koliko ima pitke vode na području?**
- **Ima li na području polja i obradivih površina?**
- **Ima li na području pašnjaka?**
- **Koliko su dobro međusobno povezana naselja?**

Ovdje su navedeni samo neki od elemenata prostora koji su bili ključni za naseljavanje i razvoj ljudskih zajednica na Dinari. Sve ono što opažate oko sebe dio je priče o stoljećima naseljenom području, iznimno bogate prirodne baštine, ali i tradicije koja tu prirodu njeguje i s njom živi.

3

Ovim vodičem želimo vam se pridružiti u istraživanju Dinare i otkriti vam:

- **Po čemu je Dinara jedinstvena?**
- **Koje vrste biljaka i životinja na njoj nalazimo i zašto su važne?**
- **Kako su se ljudi prilagodili teškim uvjetima i naučili živjeti s Dinarom?**
- **Što iz sačuvanih tradicija saznajemo o odnosu ljudi i prirode?**

Želimo vam ugodan boravak na Dinari i nadamo se da će ovaj vodič oplemeniti vaše iskustvo!

2. KRAJOBRAZ DINARE

Autor: udruga Blom

Krajobraz koji posjećujete nastao je djelovanjem čovjeka i prirode. Krajobraz se često naziva i pejzažem ili krajolikom, a obuhvaća sve ono što možete u okolini zamijetiti golim okom. Promatrajući krajobraz možemo zaključiti zašto su ljudi odabrali naseliti baš neki prostor.

4

Područje Dinare je krško područje, a krš je reljef koji je nastao na kamenoj podlozi. Krš se nalazi na gotovo polovici kopnene površine Hrvatske, a vrlo se lako prepoznaje po sivoj boji kamena.

Krški reljef izgleda jako oštro i dinamično, a za to postoji dobar razlog: stijene od kojih je izgrađen krš jesu vapnenc i dolomit, a to su stijene koje se lako, ali sporo otapaju u vodi. Tok vode koja se milijunima godina slijevala niz planinu ostavio je svoj trag u stijenama – tako su nastali specifični reljefni oblici, škrape, vrtače, kamenice, jame i špilje.

Krš – Dinaridi

Panonska Hrvatska

5

.....
U Hrvatskoj
se krški reljef proteže
od Piranskog zaljeva na
sjeveru do Prevlake
na jugu.
.....

Gdje na Dinari možete prepoznati krški reljef?

6

- Pojedini dinarski planinski vrhovi izgledaju kao blokovi masivnog kamena.
- Na strmim padinama stvorio se sipar, nastao osipanjem kamena.
- Na obroncima Dinare nalaze se kamenjarski pašnjaci, oblikovani stoljećima ispaše. Takvi pašnjaci daju karakterističan osjećaj prostranstva.
- Krš je poseban zato što je porozan odnosno šupljikav, tako da u njemu nastaju brojne špilje, jame i ponori
- Brojne vrtače ili ponikve nastale su urušavanjem površinskog sloja kamena.
- Zapravo, gdje god pogledate na Dinari kao krškoj planini možete prepoznati različite krške oblike.

Špilje i jame kao tajanstveni svijet tunela i života ispod površine

Mnogobrojne špilje i jame koje nalazimo u kršu samo su dio ogromnog podzemnog sustava šupljina. To su otvori u vrlo bogat, ali nama većinom nepristupačan podzemni svijet. Speleolozi mogu istraživati samo šire prolaze, dok podzemni svijet pripada sitnim bićima koja lako prolaze

7

— kroz najuže pukotine i svojim prisustvom u međusobno udaljenim špiljama i jamama pokazuju njihovu podzemnu povezanost.

Dinarski krš dom je jednom jedinstvenom stanovniku špilja – čovječjoj ribici, endemskom vodozemcu podzemlja Dinarida. Kralježnjaci su u podzemlju iznimno rijetki zbog posebno zahtjevnih životnih uvjeta i oskudnih količina hrane. Većinu životinjskih podzemnih stanovnika stoga sačinjavaju sitni beskralješnjaci poput kukaca, stonoga, paukova, rakova i drugih.

Autor: Sebastian Voitel (flickr.com)

Čovječja ribica

Proteus anguinus

— Čovječja ribica živi prosječno 60 godina, a najstarija zabilježena jedinka je doživjela čak 100. Ime je dobila po svojoj ružičastoj boji koja podsjeća na boju ljudske kože, i po tome što čitav život provodi u vodi, iako ribama zapravo nije u srodstvu. Kada čovječja ribica naide na obilan izvor hrane sposobna je mnogo pojesti, a pojedeno zatim pretvara u masne naslage koje postepeno koristi tijekom duljeg vremena. Zabilježeno je da na ovaj način može preživjeti do čak 10 godina bez unosa hrane.

Špilje tvore posebne i iznimno osjetljive ekosustave te svaki ulazak u njih dovodi do malih promjena koje predstavljaju prijetnju njihovoj stabilnosti. Nepotrebni i nepromišljeni ulasci u špilje mogu imati dugoročno negativne posljedice za brojne organizme koji ondje obitavaju, a koji su prilagođeni i ovise o specifičnim podzemnim uvjetima. Prisutnost čovjeka u špiljama dovodi i do izravnog uznemiravanja prisutnih životinja, koje može biti posebno pogubno za rijetke i ugrožene vrste šišmiša. Ulaske u špilje bi stoga trebalo izbjegavati, i oni nikako ne bi smjeli postati uobičajena praksa. Ako želimo doprinijeti očuvanju ovog jedinstvenog dijela prirode, špiljama najbolje pomažemo tako da u njih ne zalazimo i štitimo ih od ljudskog utjecaja.

Žutokljuna galica

Pyrrhocorax graculus

Gnijezde se u planinama na strmim i nepristupačnim provalijama. Inteligentne su i veoma društvene, a s obzirom da su stanařice moųe ih se vidjeti u velikim jatima čitave godine.

Špilje i jame na Dinari nazive su često dobivale prema životinjama koje su ih koristile. Žutokljune galice i golubovi pećinari tipične su kolonijalne gnjezdarice, prvenstveno nepristupačnih jama. Narod je jame u kojima su živjeli golubovi nazivao golubinke, a one u kojima su živjele galice vranjače. Također, i brojni sisavci koriste ulazne dijelove jama i špilja kao skloništa, a među njima je najzanimljiviji endemični dinarski voluhar, vrsta koja živi samo na krševitim staništima s labirintom podzemnih prolaza.

Autorica: Monika Virgoč

Krški pašnjaci

10

Travnjaci ili pašnjaci, često se pitamo što je ispravno? Oba su naziva točna i ne isključuju jedan drugog. Travnjak je oblik vegetacije kojeg karakteriziraju trave i ostale zeljaste biljke. Travnjake po načinu korištenja, osim na pašnjake koji se održavaju ispašom, dijelimo i na livade koje se prvenstveno održavaju košnjom.

O travnjacima i bioraznolikosti Dinare. Kako ih pokušavamo sačuvati?

Krški su pašnjaci na Dinari prisutni na svim nadmorskim visinama, od podnožja planine do najviših vrhova. Djelomično su prirodnog porijekla, nastali djelovanjem prirodnih požara i krupnih biljojeda, naročito na višim nadmorskim visinama gdje je povratak drvenaste vegetacije nakon bilo kakva uništenja vrlo spor.

Danas su planinski travnjaci ugroženi, posebno oni koji se nalaze na nižim nadmorskim visinama. Naime,

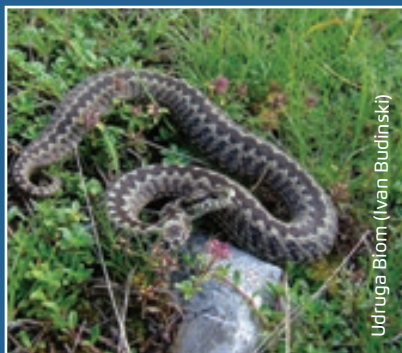
promjenom načina života i smanjenjem broja stoke velike površine travnjaka sve više zarastaju i pretvaraju se u teško prohodnu šikaru. Zarastanje grmolikih biljaka na travnjacima znači gubitak staništa za brojne vrste biljaka i životinja koje su ovisne o travnjacima, ili je njihov opstanak vezan za napasivanje stoke.

Pašnjaci visokih područja Dinare, sa svojim specifičnim vrstama, kao što je zmiija planinski žutokrug, prastari su i prirodnog porijekla. Kako znamo? Planinski žutokrug vrsta je koja živi isključivo na visokoplaninskim pašnjacima i ne može preživjeti u drugom staništu, a s obzirom da je na Dinari prisutna brojna izvorna populacija to nam potvrđuje da dinarski pašnjaci postoje povijesno jako dugo.

Planinski žutokrug

Vipera ursinii

Planinski žutokrug je najmanja zmiija otrovnica u Europi ali njegov otrov nije opasan za ljude. Prilagođen je životu na većim nadmorskim visinama, i može ga se pronaći na višim planinskim travnjacima Dinare. Jako je karizmatična vrsta i upravo je zato odabran kao simbol Parka prirode Dinara.

Udruga Blom (Ivan Budinski)

Divlji oprašivači

Otvoreni prostori travnjaka omogućuju brojnim oprašivačima pristup cvjetovima odn. nektaru, ali i sklonište. Travnjaci sadrže bogatstvo i raznolikost biljnih vrsta čime privlače različite vrste divljih oprašivače i čine idealno stanište za njihovu prehranu i preživljavanje.

Autor: Udruga Blom

Autor: Udruga Blom
(Melani Glavinić)

Kukci

Insecta

—

Kukci su najbrojnije životinje na travnjaku i oni igraju važnu ulogu u održavanju ravnoteže u ekosustavu. Uz oprašivanje biljaka kukci su i važan izvor hrane za mnoge vrste ptica, gmazova i drugih životinja koje tu obitavaju.

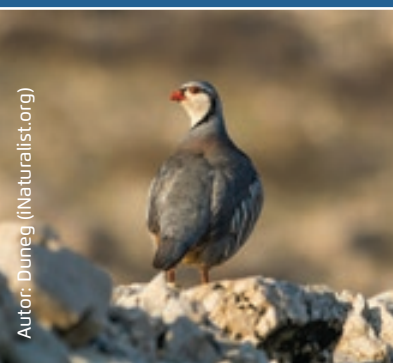
Autor: Francesco Cecere
(iNaturalist.org)

Divokoza

Rupicapra rupicapra
ssp. balcanica

—

Divokoza je usavršila život na nepristupačnim strmim stijenama, po kojima se s lakoćom kreće i traži zaštitu od predatora. Na Dinari se može pronaći u području najvišeg vrha Troglava, gdje provodi ljeta, dok zime provodi nešto niže, na Crvenim gredama. Na Dinari brojimo između 50 do 70 jedinki.

Autor: Duneg (iNaturalist.org)

Jarebica kamenjarka

Alectoris graeca

—

Jarebica kamenjarka može biti rasprostranjena od razine mora pa sve do 2000 m visine, a gnijezdi se na stjenovitim padinama na kamenjaru, čistinama i među raštrkanim stablima. Njezina brojnost pada a jedan od razloga je gubitak ključnih staništa kao što su krški travnjaci.

Prirodni mozaik

U likovnoj umjetnosti mozaik je tehnika slaganja malih komadića obojenog materijala, poput stakla ili kamena, koji zajedno naslagani čine sliku. U prirodi je mozaik zapravo nešto vrlo slično. Mozaikom u prirodi nazivamo manji prostor na kojem istovremeno pronalazimo više različitih tipova staništa. Mozaik ćemo često zateći u blizini sela, gdje su ljudi prilagodili okolinu svojim potrebama, pa tako ondje pronalazimo i travnjake za ispašu stoke (pašnjake), i travnjake koji se kose (livade), ali i polja, vrtove, voćnjake ili šumarke.

Prva agrarna društva koja su naselila ovaj prostor zauzela su najplodnija područja uz pitku vodu. S vremenom, kako je brojnost ljudi rasla, bilo je i sve manje površine na plodnom, dubokom tlu. Naseljavanjem i korištenjem plodnog tla površina šume se sve više smanjivala, a drvo je prestalo biti lako dostupan resurs. Vremenom su najbolje šume i pretvorene u obradivo tlo za uzgoj hrane za ljude i njihove životinje.

Mozaična staništa pružaju raznolika skloništa i izvore hrane te su stoga dom mnogobrojnim vrstama životinja. U takvim staništima možemo, istovremeno pronaći vrste koje žive na travnjacima, kao i vrste kojima više odgovara šumsko stanište.

Rusi svračak

Lanius collurio

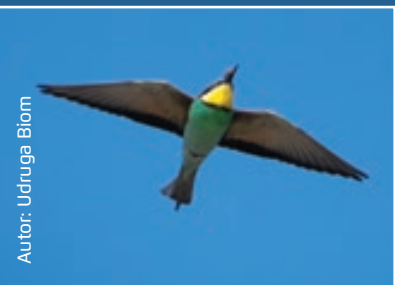
—
Rusi svračak za život odabire mozaična staništa jer mu je za gniježđenje potrebno (uglavnom trnovito) grmlje, kakvo tvore borovica, trnina, glog ili divlja ruža, dok mu za hranjenje trebaju otvorena staništa. Uglavnom se hrani kukcima, koje zna i nabadati na trnje svojih grmovitih smočnica.

Poskok

Vipera ammodytes

—
Samo latinsko ime poskoka (*Vipera ammodytes*) nam govori ponešto o ovoj zmiji. Ime roda potječe od latinskih riječi vivus (živ) i pario (radati), jer poskok ne liježe jaja već koti živo mlado. Ime vrste, *ammodytes*, potječe od grčkih riječi *ammos* (pijesak) i *dutes* (sakriti u rupu od tla) te nam daje naslutiti zašto poskok voli nastanjivati suhozide i mozaična staništa kojim Dinara obiluje.

Pčelarica

Merops apiaster

—
Pčelarice se gnijezde u otvorenim krajolicima ili na otvorenim mozaičnim terenima. Ondje zahvaljujući svojoj brzini i okretnosti uspješno hvataju krupne leteće kukce, pogotovo pčele, ose i hrušteve.

Rijeka Cetina – izvor života

Cetina je najdulja rijeka u Dalmaciji koja vodu dobiva iz krških polja u zaleđu (Livanjsko, Glamočko, Kupreško, Duvanjsko) te procjeđivanjem kroz krš oborina koje padnu na planinama Dinari i Svilaji. Nije sasvim tipična krška rijeka jer je bez poniranja probila čitav put do mora kroz dugački kanjon i razvila velike riječne doline (polja) od izvora do Trilja. U ne tako davnoj geološkoj prošlosti, uz svoj je srednji tok formirala Sinjsko jezero koje je kasnije nestalo postupnim probijanjem kanjona nizvodno od Trilja. Danas u prostoru možemo prepoznati vidljive ostatke jezerskog taloga u obliku stijena izdignutih u brda na rubnim dijelovima polja.

Cetina je u svom toku formirala i malobrojne sedrene barijere koje su najbolje razvijene na ušću u jezeru Peruća te vidljive samo za vrlo niskog vodostaja jezera. Nažalost, jer većinu su vremena potopljene u jezeru, ove barijere su mrtve i više ne rastu. Uz Cetinu su značajna i vlažna polja, koja poplavljuju s jesenskim kišama i zadržavaju vlažnost sve do proljeća, a katkad i do lipnja. Cetina se redovito spominje kao energetska najiskorištenija rijeka u Hrvatskoj. Akumulacije Peruća, Đale i Prančevići, te voda koja iz Buškog jezera dolazi do pritoka Rude, bitno su promijenile vodni režim i negativno utje-

Pogledaj priču o starim Grabskim mlinicama u netaknutoj prirodi.

cale na živi svijet rijeke. Unošenje alohtonih ribljih vrsta ugrozilo je autohtonu, uglavnom endemičnu ihtiofaunu i jedino je relativno visoka kvaliteta vode, uz minimalno zagađenje, ono što je ostalo od prirodne rijeke.

16

Klima

Položaj Dinare, na granici suhe i tople regije prema jugu i zapadu, te svježije i vlažnije regije prema sjeveru i istoku, odredio je njezinu klimu. Hrvatska strana masiva Dinare, zajedno s nižim predjelima koji se pružaju prema moru, pokazuje veliki raspon klimatskih parametara na malom području. Veći dio područja pripada umjereno toplj kišnoj klimi, a vršni dijelovi iznad 1300 m nadmorske visine pripadaju području snježno-šumske klime. Najveće razlike u klimatskim parametrima opažaju se u smjeru jugozapad-sjeveroistok, prateći povećanje nadmorske visine i udaljenosti od mora. Općenito, može se reći da su na nižim nadmorskim visinama temperature zraka više, a količine oborina niže, što je u skladu s utjecajem nadmorske visine kao ključnog klimatskog faktora za ovo područje. Zbog uglavnom niske vegetacije, krševitog tla i izostanka površinskih voda, ljeta su posebno vruća, pri čemu temperature u podnožju Dinare mogu ići i do 40 °C, dok su u vršnoj zoni, zahvaljujući višoj nadmorskoj visini, temperature u ljetnom razdoblju znatno ugodnije.

Ovo područje je i pod snažnim utjecajem vjetrova, bure i juga. Bura je suhi i hladni vjetar koji puše na mahove iz smjera sjevera-sjeveroistoka, a jugo topli i vlažni vjetar s juga-jugoistoka. Izraženi klimatski ekstremi otežavaju razvoj visoke drvenaste vegetacije na Dinari, dok suho i toplo vrijeme potiče brzo sušenje zeljaste vegetacije već u kasno proljeće.

Takvi uvjeti pogoduju razvoju snažnih ljetnih požara, koje bura i jugo mogu dodatno širiti. U proljetno i jesensko doba godine na Dinari su najmanje izraženi vremenski ekstremi, što znači da je vrijeme najugodnije i da je tada najpoželjnije doba za posjećivanje planine.

3. SUŽIVOT ČOVJEKA I PRIRODE

Ruralni krajobraz Dalmatinske zagore vrlo lako prepoznajemo po mnoštvu malih, nepravilnih seoskih naselja ili zaseoka. Stanovnici koji su naseljavali ovaj prostor preživljavali su od dvije osnovne djelatnosti – obrade zemlje i stočarstva.

18

Obrada zemlje i stočarstvo nisu samo oblikovali izgled naselja, već i način života zajednice, o čemu najbolje svjedoče kultura i običaji, ali i tradicijske djelatnosti koje su se i danas zadržale.

Život na selu bio je težak, a ljudi su najčešće živjeli u mnogobrojnim proširenim obiteljima, kako bi se zajedničkim snagama lakše nosili sa zahtjevnim zadacima obrade zemlje i čuvanja stoke. Koliko je za ovdašnje stanovništvo stočarstvo bilo važno najbolje opisuje izraz "blago" koji mještani i danas koriste kao naziv za svoju stoku.

Stočari su zimi boravili u nižim predjelima bliže naseljima te su koristili dostupne površine za ispašu. S dolaskom proljeća, pa zatim i ljeta, stočari s područja sve do morske obale tjeroali bi stoku prema planini gdje je trava bila zelena, a ispaša bogata, lagano se penjući od nižih obronaka prema najvišim dijelovima u koje bi dolazili sredinom ljeta. S dolaskom prvih jesenskih mrazova, stočari bi se počeli spuštati s planine, vraćajući stoku u niže, toplije krajeve u

19

kojima bi s dolaskom jesenskih kiša trava ponovno zazeleljela i osiguravala ispašu do proljeća. Pastiri su u višim krajevima živjeli u planinskim naseljima (kolibe, stanovi, košare i drugi nazivi), a to su bile jednostavne, funkcionalne nastambe koje su stočarima omogućavale sve što je potrebno da provedu ljetno s blagom na planinskoj ispaši. Stanovi su se svojom skromnom arhitekturom u potpunosti uklopili u krajolik, nimalo ga ne narušavajući.

Stoka se tjerala u planinu i kako bi se čuvale poljoprivredne kulture posijane i posađene u blizini naselja jer bi, u nedostatku ispaše tijekom ljetnog perioda, te kulture bilo teško obraniti od gladnih usta ovaca, koza, goveda, magaraca i konja.

Na prostoru Dinare držalo se raznoliko blago, ovisno o tradiciji pojedinih obitelji i lokalnih uvjeta. Na prostranim kamenjarskim travnjacima prednost su imale ovce, na strmijim terenima s grmljem koze, a na plodnijim terenima ili uz polja goveda i konji. Gotovo svaka obitelj posjedovala je magarca, često i konja kao osnovno sredstvo za prijevoz tereta. Konji su se koristili za prevalljivanje većih udaljenosti, a magarci manjih. Osim magaraca i konja uzgajale su se i mule, križanci magarca i kobile. Mule su manje od konja, ali jako izdržljive i otporne te imaju mnogo manje zahtjeve u prehrani.

Autor: Ante Gugić

Primorsko dinarski magarac

Equus asinus

—
Primorsko dinarski magarac razvijen je u kršu Dalmacije, a zbog siromašnih uvjeta koji vladaju u tom području, on spada među najsitnije pasmine magaraca na svijetu. U prošlosti je bio radna životinja i služio je za nošenje tereta na kraće udaljenosti, a zanimljivo je da su karakteristične uske ulice u Dalmaciji definirane upravo širinom magaraca s natovarenim teretom s jedne i druge strane.

Autor: Udruga Blom

Dalmatinska pramenka

Ovis aries

—
Dalmatinska pramenka je sitno građena i otporna ovca. Ona je izvorna lokalna pasmina što znači da nije uvezena s drugog područja, nego je uzgojena na škrtom dalmatinskom kamenjaru na koji je odlično prilagođena. Ime je dobila po gruboj vuni koja je podijeljena u pramenove.

Kako se živjelo u proširenim obiteljima, tako su često pojedine obitelji imale sve vrste navedene stoke. Sve pasmine su bile prilagođene lokalnim uvjetima škrte ishrane i kamenjara zbog čega su bile razmjerno sitne. Primjerice, krava buša je jedna od najsitnijih pasmina goveda, ovce dalmatinske pramenke su i upola sitnije od ličkih pramenki, a lokalni mali konji i magarci čvrstih kopita su znatno manji od pasmina koje nalazimo dublje na kontinentu.

Od blaga se dobivalo meso, mlijeko, koža, vuna, kostrijet – ništa nije ostajalo neiskorišteno. Volovi i konji koristili su se i za oranje ili vuču kočije (u lokalnom govoru “kar”).

Hrvatska šarena koza*Capra hircus*

Hrvatska šarena koza je izvorna, stara i jako otporna pasmina prilagođena na škrte krške uvjete. Pojedinačne jedinke ne zahtijevaju mnogo brige te ju se stoga jednostavno može držati u velikim stadima. U prošlosti se njena duga dlaka šišala i koristila za izradu tkanine, a sama pasmina se uglavnom nije koristila za davanje mlijeka jer ne daje veliku količinu.

Autor: Sven Ratković

Buša*Bos taurus*

Zbog svoje prilagodbe oskudnim uvjetima ova je sitna, spretna i okretna buša sve do Domovinskog rata bila najbrojnija pasmina goveda u Dalmaciji. Nakon rata je doživjela strahovit pad populacije na manje od 100 jedinki te je od skorog izumiranja spašena zahvaljujući državnim poticajima.

Autor: Ante Ivanković

Bušak*Equus caballus*

Bušak se u prošlosti koristio za prelazak duljih udaljenosti te je bio prilagođen za kretanje kamenjarom i sličnim zahtjevnim terenima kojima druge pasmine nisu mogle prolaziti. Prije 50-tak godina je uvođenjem mehanizacije ova pasmina zapostavljena i gotovo nestala, a danas bilježimo mali broj živućih jedinki.

Autor: Ema Ljsteš

Prodaja životinja bila je glavni izvor prihoda. Mlijeko se prerađivalo u kiselinu (jogurt), sir, maslac, mlaćenicu i činilo je osnovu prehrane.

Autor: Sven Ratković

22

Kako su stočarstvo i obrada zemlje utjecali na prirodu? Gdje su nalaze prave šume na Dinari?

Budući da je uzgoj stoke ("blaga") ovdje oduvijek bio način života, travnjaci (pašnjaci) su bili vredniji od šuma. Spaljivanje travnjaka radi kvalitetnije ispaše dodatno je sprečavalo širenje šume, a drvo je bilo glavni energent koji je služio za pripremu hrane i ogrjev. Vatra je u domaćinstvima gorjela svaki dan, sve do pojave električne energije i zemnog plina.

Potreba za obrađivanjem tla najviše je bila usmjerena na duboka tla u udolinama (dolci, vrtače i krška polja) u kojima su prije dolaska ljudi bile prisutne i najbolje razvijene šume. Tako su već u samim počecima razvoja sje-dilačkih, agrarnih društava na Dinari iskrčene najbujnije šume, koje su rasle na dubokom tlu.

Ipak, šuma se i čuvala, u relativno malim ograđenim površinama, dok su velike šumske površine opstale na ve-

Trava iva

Teucrium montanum

Trava iva nekad je bila jako dobro poznata i korištena u narodu kao lijek za bolove u želucu i probavnom sustavu. Obično raste u niskoj travi na plitkom tlu na kamenjarskim travnjacima. Njezina ljekovita svojstva najbolje opisuje stara narodna izreka „trava iva od mrtva pravi živa“.

Autor: David Delon (Naturalist.org)

Kaćuni

Orchidaceae

Kaćuni iz roda *Ophrys* (kokice) fascinantni su jer imaju cvijet koji imitira zadak ženki različitih vrsta divljih pčela i ispušta feromone privlačne mužjacima. Mužjaci pčela se sa ovim varljivim cvijetom stoga neuspješno pokušavaju pariti, istovremeno ga oprašujući.

Na istoku Balkana i u Aziji kaćuni su se koristili za proizvodnju pića koji se naziva salep. Za salep se koriste samljeveni gomolji kaćuna koji sadrže mnogo škroba i koji u toploj vodi ispuštaju sluz ugodna okusa. Takav tradicionalan, ali neodrživ, način korištenja kaćuna ugrožava ovu osjetljivu skupinu jer je za dobivanje napitka potrebno uništiti cijelu biljku. Kaćuni su strogo zaštićeni i nije ih dozvoljeno brati.

Autor: Udruga Biom (Melani Glavinic)

Vrisak

Satureja spp.

Na Dinari rastu tri vrste vrisaka, koji se zovu obični ili primorski vrisak (*Satureja montana*), crveni ili niski vrisak (*Satureja subspicata*) i lopatasti vrisak (*Satureja cuneifolia*). Narod uglavnom razlikuje obični vrisak od niskog vrisaka, jer niski ima polegale grančice i ružičaste cvjetove, a obični ima visoke uspravne grančice i bijele cvjetove. Sve tri vrste su ljekovite, mogu se osušene upotrebljavati za čaj ili kao začim, te su medonosne. Rastu na otvorenim staništima na kamenjaru

ćim nadmorskim visinama u vlažnoj, snježnoj klimi. Njih je od požara u proljeće štiti snijeg, a ljeti velika količina zelene biljne mase.

Šume na kršu nisu obilovale iskoristivim šumskim plodovima i narod je skupljao tek drenak, krušku trnovaču, jagode i maline, sve u malim količinama. Upotreba šumskih gljiva nije bila česta – skupljale su se gotovo samo pečurke s travnjaka. Upotreba ljekovitog bilja bila je rasprostranjena, a među ljekovitim biljem posebno mjesto imala je trava iva (*Teucrium montanum*) koja je pomagala kod probavnih teškoća i uz koju je vezana izreka „trava iva od mrtva pravi živa“.

25

Suhozidna gradnja – sklad čovjeka i prirode, i vrijedna kulturna baština

Da bi u uvjetima koje pruža Dinara ljudi i opstali, morali su razviti posebna znanja i koristiti prirodu na način da za poljoprivredu i stočarstvo osiguraju što veću korist. Suhozid je građevina od prirodnog kamena, a kao što samo ime govori, specifična je po tome što je izgrađena bez korištenja vezivnih sredstava poput cementa i vapna. Umijeće suhozidne gradnje poznato je još od davnih vremena, a suhozidna gradnja je na području Dinare kroz povijest bila vrlo raširena. Zbog velikog broja grla stoke koja je pasla na travnjacima, na Dinari se nisu formirale velike šume, što znači da ljudi nisu imali dostupno drvo kao materijal. S druge strane, kako područje krša obiluje kamenim materijalom, stanovnici su dostupnost kamena pretvorili u prednost te usavršili tehniku kamene gradnje koju su prenosili generacijama.

Pravi majstori pažljivo biraju i slažu svaki kamen, što strukturama daje stabilnost, estetsku ljepotu i dugo-vječnost, a suhozid je jedan od rijetkih primjera čovjekove gradnje koji nema negativan utjecaj na prirodu. Za razliku od betonskih ili žičanih ograda, kameni suhozid nije prepreka za divlje životinje, koje se ili provlače kroz naslagano kamenje, ili ga preskaču. Ljudi su suhozide

podizali da bi ogradili svoje vlasništvo te čuvali oranice, stoku i druge domaće životinje, a koristili su se i za čuvanje plodne zemlje gradnjom terasa te za gradnju bunara. Suhozid koriste razne vrste životinja poput guštera, žaba, ptica, ježeva, zmija, malih glodavaca i drugih. Gradnja suhozida kamenje iz prostora ne izmiče trajno, nego ga samo premješta, što znači da životinje koje koriste kamenje ne gube ništa, dok istovremeno čovjek od nje ga ima koristi.

Udruga Blom
(Ivan Budinski)

Suhozidi su utočište i za brojne gušterice kao što su krška gušterica, zidna gušterica i oštroglava gušterica. Lako se provlače i kreću između naslaganog kamenja suhozida, koje im pruža zaklon i sigurnost.

Krška gušterica

Podarcis melisellensis

Autor: Leon van der Noll
(iNaturalist.org)

Zidna gušterica

Podarcis muralis

Udruga Blom
(Ivan Budinski)

Oštroglava gušterica

Dalmatolacerta oxycephala

Zelembać*Lacerta viridis*

Zelembaći su najveći gušteri u Hrvatskoj, a osim svojom veličinom plijene pozornost i bojom. Naime, njihovo grlo je izrazito plavo, posebno kod mužjaka kod kojih je boja puno izraženija nego kod ženki. Za uspješnu regulaciju svoje tjelesne temperature potrebna su im sunčana, ali i sjenovita područja, pa su njihova idealna staništa upravo ona mozaična. Osim regulacije temperature, prijelazne zone na mozaičkim staništima pružaju im i raznolik izbor hrane.

Udruga Biom (Ivan Budinski)

Primorska bjeloguza*Oenanthe hispanica*

Primorska bjeloguza gnijezdi se na otvorenim područjima s grmovima i stablima, obično ispod 600 m nadmorske visine, ali se ponekad gnijezdi i na stjenovitim padinama viših područja.

Autor: Alexandros Gassios (iNaturalist.org)

Dinarski voluhar*Dinaromys bogdanovi*

Dinarski voluhar je glodavac te jedini preživjeli predstavnik roda *Dinaromys*. Nekada je bio šire rasprostranjen, a danas živi samo na krškim planinama od Hrvatske do Grčke. Na Dinari je prisutan na različitim nadmorskim visinama na jako stjenovitim terenima s razvijenim labirintom stijena u kojem se skriva i kroz koji se kreće, a osim na prirodnim stjenovitim staništima jako voli i komplekse suhozida.

Autor: Mihael Drakšić

Lokve, bunari i druga vodena tijela

28

Izgradnja lokvi jedan je od rijetkih primjera čovjekove intervencije u prirodi koja je korisna i za čovjeka i za prirodu. Iako mogu nastati i prirodno, na područjima stočarstva najčešće ih je izradio čovjek. Lokve nastaju tako da se u prirodnim ili umjetnim udubljenjima formira vodonepropusni sloj koji zadržava vodu. Za stvaranje tog sloja najčešće su se koristile domaće životinje koje bi tlo u tim udubinama sabile hodanjem, ili valjanjem u blatu, kao što to rade konji.

Iako su razvojem infrastrukture sela i ruralnih sredina lokve sve manje bitne čovjeku, na područjima poput Dinare, gdje je ekstenzivno stočarstvo i dalje prisutno i privlači nove ljude, lokve su i dalje važne. Vrijednost lokvi nije samo u izvoru pitke vode za životinje – lokve su zasebni ekosustavi koji obogaćuju biološku raznolikost, dom su mnogim vodozemcima i kukcima koji se na njima hrane i polažu jajašca, a izvor su pitke vode i drugim divljim životinjama.

Opstanak lokvi važan je i kulturološki i tradicijski, jer su lokve sastavni dio krajolika Dinare i njezine prošlosti. Pričaju nam priču o tradicionalnom načinu života, borbi za svaku kapljicu vode u surovim uvjetima, te svjedoče o povezanosti čovjeka i prirode.

O tradiciji i kontinuitetu življenja na području Dinare svjedoče i drugi oblici gradnje, koji pokazuju koliko je voda uistinu bila neizostavan resurs za sve one koji su živjeli na ovom području. Bunari, čatrnje, gustrine i vodospremnici samo su neki od naziva koji se koriste kada se priča o građevinama za prikupljanje vode. Voda se koristila za piće, pojenje stoke te za poljoprivredu.

Vretenca

Odonata

Vretenca su kukci koji naseljavaju vodena staništa, uključujući lokve. Provode veći dio svog života u vodi, u stadiju nimfe, prije nego što se razviju u odraslu leteću jedinku. Vretenca se odlikuju iznimnom brzinom, odličnim vidom te snažnim čeljustima, što ih tijekom oba životna stadija čini vrhunskim predatorima izrazito visoke uspješnosti lova.

Autor: gallhampshire (flickr.com)

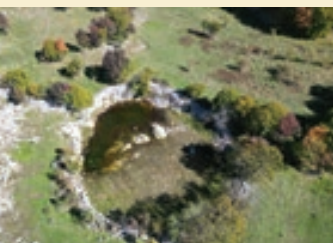
Zelena i smeđa krastača

Bufo bufo i *Bufo viridis*

Vodozemci danas nestaju strahovitom brzinom te spadaju u najugroženije skupine životinja na zemlji. Neki od razloga njihove ugroze su onečišćenje voda, zatrpavanje močvara i lokvi, isušivanje vodotoka, ali i zarastanje travnjaka što je izravna posljedica napuštanja ekstenzivnog stočarstva. Za njihov opstanak, ali i opstanak većih kralježnjaka koji se njima hrane, iznimno je važno očuvati staništa kao što su močvare i lokve.

Autor: Julia Wittmann (iNaturalist.org)

Bunari su se izrađivali u depresijama u kojima se prirodno skupljala voda, primjerice u dnu vrtača. Najčešće su građeni u suhozidnoj gradnji kombiniranoj s izradom vodonepropusnog sloja od gline. Jedan od primjera sakupljanja kišnice su i čatrnje, koje su se za razliku od bunara uglavnom, ali ne i nužno, gradile bez pokrova. Voda se skupljala i u domaćinstvima, a gustirne su nekada bile sastavni dio svake kuće. Obično su bile građene neposredno ispod kuće ili uz kuću, a skupljale su kišnicu iz oluka.

U novijoj povijesti počeli su se graditi i zajednički vodospremnici u kojima se skupljala kišnica, a koji su se najviše koristili za napajanje stoke.

4. SVAKODNEVNI ŽIVOT, KULTURA I TRADICIJA

31

Bavljenje stočarstvom nije samo oblikovalo svakodnevnicu, nego je i neizostavno utjecalo na kulturu i tradicijske običaje, od kojih su se neki zadržali do danas. Povezanost čovjeka i životinja bila je toliko snažna da su u mnogim domaćinstvima ljudi svoj životni prostor dijelili sa životinjama. Od stočarstva se dobivalo meso, vuna i koža, a pastirski život utjecao je na svakodnevnicu i na drugim razinama. Pastiri su razvijali brojne vještine, poput rezbarenja, a uz čuvanje stada nastajale su i tradicionalne pjesme i igre, koje su postale neizostavan dio folklor. Tradicija je na ovom području igrala iznimno značajnu ulogu, a u pravilu se prenosila s koljena na koljeno, usmenim putem.

Na području Dinare vuna je bila glavna sirovina, a od vune se proizvodila većina odjevnih i drugih predmeta. Vuna se dobivala striženjem ovaca, odnosno šišanjem, koje se radi jednom godišnje, početkom ljeta. Dobivena vuna se čistila i obrađivala dok ne bi bila spremna za predenje, čime se dobivao konac, odnosno predivo. Vunom se plelo i tkalo, što su radile žene, a izrađivale su odjeću, torbe, pregače, ćilime i gotovo sve drugo što je bilo potrebno u svakodnevnom životu.

Osim vune, obrađivala se i koža životinja, a na ovom području poznata je tradicija izrade opanaka, koji su neizostavni dio tradicionalnih nošnji te nošnje alkarske povorke.

Naveliko je poznata i tradicija proizvodnje sira iz mješine (lokalno zvanog "sir iz mišine"), koja je i zaštićena kao nematerijalno kulturno dobro. Nema pouzdanih podataka o vremenu nastajanja, ali je poznato da su još ilirski narodi koji su nastanjivali pašnjake Dinare proizvodili sir na taj način. Sir je poseban jer se čuva u ovčjim ili kozjim mješinama, što mu daje tipičan miris, te vrlo cijenjen, pikantan okus.

Tradicija, vjerovanja, običaji

Stočarstvo i odnos prema prirodi bili su utkani u tradiciju, a tako su i mitovi i vjerovanja naroda bili prepuni motiva vezanih uz stočarstvo, bez obzira na razdoblja u kojima su nastajali. Nekadašnji mještani su održavali obrede i običaje kako bi zaštitili sebe i svoju stoku od zlih sila, bolesti i demona, te prizivali sreću, zdravlje i bogatstvo, a mnoga vjerovanja zadržala su se i kroz dvadeseto stoljeće. Primjerice, na Ivanje se palio krijes ("svitnjak") i preko pepela je prelazila stoka kako bi se zaštitila od bolesti. Motiv pastira i stočarstva imao je važnu ulogu u slavenskoj mitologiji. Veles, jedan od najvažnijih slavenskih

božanstava, štovao se kao bog stoke te zaštitnik stoke i pastira. Povezivao se sa životinjama koje su imale gustu dlaku odnosno vunu, primjerice uz ovcu iz redova domaćih životinja, i medvjeda kao divlju životinju. Veles je i sam bio pastir, ali pastir preminulih duša koje su prebivale u njegovu podzemlju. U prikazima je vrlo često predstavljan kao bik ili ovan, a prikazivan je s bujnom, kovrčavom bradom što ukazuje na jaku povezanost sa simbolikom krzna i vune.

Posebno mjesto u narodnim vjerovanjima imala su nadnaravna bića vile. Prema predaji, vile je moguće prepoznati po papcima, nalik kozjima, koje su skrivale. U neobičnim susretima s vilama, oni koji bi ih zapazili, znali bi uočiti kako jašu konje ipletu im grivu.

Simbolika i povezanost sa stočarstvom i prirodom prisutna je i u bogatoj lokalnoj tradiciji pokladnih običaja. Pokladni običaji jedinstvena su tradicija, a održavanjem običaja ljudi su tjerovali zle sile zime, čuvali stoku od uroka i zazivali plodnost.

Godišnji pokladni ophodi mačkara podkamešničkih sela ističu se kao dio živuće tradicije. Ovi pokladni običaji zaštićeni su kao nematerijalno dobro Republike Hrvatske, a svake godine privlače sve više pozornosti i posjetitelja. O pokladnim običajima istraživao je Muzej Cetinske krajine, a stalni postav Muzeja izvrsno dočarava manifestaciju:

Pokladni običaji predstavljaju prežitak starohrvatskih svetkovina slavljenja nove kalendarske godine, odnosno novog agrarnog doba. Nova godina započinjala je u ožujku rođenjem sina boga Peruna, a pokladni običaju simboliziraju novogodišnje obredne pohode.

U mitološkom pogledu povorka predstavlja duše pokojnih predaka koji dolaze iz svijeta boga Veleša (bog zemlje, voda i podzemlja) pred kuću boga Peruna na proslavu rođenja Perunovih blizanaca, Mare i Jarila. Ophodnici otimaju Jarila i odvođe ga

k Velesu u podzemni svijet, gdje odrasta ne znajući da je Perunov sin.

Pokladna povorka sastavljena je samo od muškaraca, razdijeljena prema strogo utvrđenim pravilima. Povorku čine bili svatovi, komedija, crni svatovi i didi.

Didi su i najimpresivniji dio povorke, koji simboliziraju duše pokojnih predaka. Na sebi nose mišine, koje ih smještaju u svijet mrtvih boga Velesa, zaštitnika stoke i sveg blaga.

Didi na glavama nose ovčje mišine (ovčju kožu s runom), visine do 1.5 m, i zvona oko pojasa, a vjerovalo se da glasna zvonjava uklanja uroke sa stoke. Njegovanje ovog tradicionalnog običaja i danas jako dobro dočarava simboličku povezanost ljudi, prirode i uzgoja stoke.

Kako izgledaju godišnji pokladni ophodi mačkara Didi s Kamešnice?

Vuk

Canis lupus

Vuk je velika zvijer i najveći pripadnik porodice pasa (*Canidae*). Stalno je prisutan uzduž Dinarida te je u Hrvatskoj, sukladno Zakonu o zaštiti prirode, strogo zaštićena vrsta.

Autor: Vedran Slijepčević

35

“Vučarenje” je jedan od starih i izgubljenih običaja koji je iz današnje perspektive nezamisliv, a koji jako dobro prezentira surovost života na ovom području. Dinara je dom i velikim zvijerima i na njoj vukovi imaju svoje mjesto od pamtivijeka. Većina stanovništva preživljavala je od uzgoja stoke, a gubitak svakog grla bio je velik gubitak za obitelji. “Vučarenje” je običaj pri kojem bi skupina ljudi koja je ubila vuka obilazila selo s oderanom kožom životinje, tražeći darove mještana za ubijenog vuka. Povorka je bila odjevena po posebnoj tradiciji i zastajala pred svakom kućom pjevajući pjesme i tražeći darove. Stoka je ljudima bila previše vrijedna, a običaj je bio dio nekadašnjeg života kojim se stoka kao osnova preživljavanja štitila od vuka.

Kontinuitet življenja na Dinari

Dinara je naseljena još od prapovijesti, a dug kontinuitet života znači da su obradive površine, pašnjaci, pristup pitkoj vodi, geografski položaj i povezanost područja Dinare bili povoljni za život.

Povijesne ostatke rijetko nalazimo u izvornom obliku. Kroz stoljeća, na ostacima jedne kulture, svoju nadogradnju počinje sljedeća. Primjerice, mnoge ceste kojima se danas koristimo izgrađene su davno u povijesti, a

Autor: Davor Širinić

36

njihov oblik se ljudskim napretkom mijenjao. Slično je s utverdama, sakralnim i drugim objektima.

Kamen vapnenac stoljećima je bio glavni materijal za zidanje. Kamen nije davao mnogo slobode čovjeku, nego se graditelj morao prilagoditi njegovoj veličini, obliku i čvrstoći – gradilo se „kako kamen hoće“. Kroz stoljeća kamene gradnje oblikovan je identitet kraja te su stvorena jedinstvena, u okoliš vrlo dobro uklopljena djela ljudskih ruku, dokazi sklada prirode i čovjeka. Tvrd i hladan, kamen je odredio mjeru i sklad te oblikovao identitet krajobraza i karakter ljudi.

Gradine i utvrde

Ostatci prvih nekadašnjih naselja danas su vidljivi kao gradine, najčešće locirane na uzvišenim mjestima. Gradine nisu specifične samo za Dinaru, nego je riječ o principu prema kojem su nastala prva naselja na područjima

Autor: Monika Virgoč

koja su bila prepoznata kao pogodna i kvalitetna za život. To su utvrđena naselja koja su se obično podizala na uzvisinama, jer su pružala sigurnost, a zbog položaja su bila i jako dobre osmatračnice. Danas su od gradina sačuvani uglavnom ostatci bedema, koji se u prostoru ističu kao niz urušenih kamenih blokova od kojih su bedemi bili izgrađeni.

Prostor Dinare je zbog geografskih karakteristika kroz povijest bio korišten u vojno-strateškom smislu kao crta razgraničenja i obrane. Taj karakter bio je prisutan oduvijek, a najviše do izražaja dolazi u vrijeme Srednjeg vijeka kad je Dinara bila dio razgraničenja i obrambeni pojas od napada Osmanskog Carstva. U tom razdoblju nastalo je najviše fortifikacijskih objekata, utvrda, a vjeruje se da su podizane na temeljima starijih utvrda građenih ranije u povijesti. Istraživanja najčešće pokazuju ostatke prapovijesne keramike, što onda dokazuje da se prostor koristio i ranije.

Jedan od simbola Dinare, utvrda Glavaš, nazivana i Dinarić, bila je dio obrambenog lanca utvrda na jugu nekadašnjeg Hrvatskog Kraljevstva. Prostor šire Cetinske krajine krije ostatke brojnih utvrda, od kojih su najbolje očuvane utvrda Prozor kod Vrlike, utvrda Potravnik u Potravlju, Tvrđava Stari grad u Sinju te Čačvina i Nutjak na prostoru Trilja.

Autor: Davor Širinić

38

Nadgrobnici spomenici – stećci

O kontinuitetu življenja svjedoče i sačuvana mjesta pokapanja i nadgrobnici spomenici. Mjesta pokapanja su jedna od onih mjesta koja su se kroz povijest kontinuirano koristila, tako da se na mnogim grobljima mogu pronaći grobovi iz srednjovjekovnog i ranijeg razdoblja pored onih podignutih u novije vrijeme. Kao najzanimljiviji nadgrobnici spomenici ističu se stećci, monolitni kamenerni spomenici koji datiraju još iz Srednjeg vijeka. Najviše stećaka pronađeno je na području Bosne i Hercegovine, a očuvani primjerci mogu se pronaći i na području Dinare.

Autor: Monika Vrgoč

Velik dio njih kroz povijest je izgubljen ili je zubom vremena oštećen, a nerijetko su ih mještani uzimali i prenamjenjivali za drugu svrhu. Vrlo zanimljiv primjer je most preko Cetine u mjestu Cetina, gdje su nekadašnji stanovnici od pravokutnih nadgrobnih spomenika s obližnjeg groblja napravili kameni most, prijelaz preko rijeke, koji se naziva Pločasti most.

Autor: Davor Širinić

Impressum:

Puni naziv projekta:
"Management
planning and resto-
ration of Dinara dry
grasslands to save
biodiversity and
support sustainable
development"

**Skraćeni
naziv projekta:**
"Dinara back to LIFE"

Trajanje projekta:
15.1.2020.-15.11.2023.

Nakladnik:
Udruga Biom

Urednik:
Zdravko Budimir
(Udruga Biom)

Grafički dizajn:
Nikola Križanac

Fotografije:

Arhiva Udruge Biom:
Zdravko Budimir
Melani Glavinić
Ivan Budinski
Tomislav Sotinac
Ivana Selanec
Krunoslav Bošnjaković

flickr.com
gailhampshire
Sebastian Voitel

iNaturalist.org
Duneg
David Delon
Leon van der Noll
Alexandros Gassios
Francesco Cecere
Julia Wittmann

Suradnici:
Sven Ratković
Ante Gugić
Ante Ivanković
Ema Listeš

Mihael Drakšić
Mislav Tovarac
Vedran Slijepčević
Davor Širinić
Monika Vrgoč
Srećko Vukov

Naslovna fotografija:
Udruga Biom
(Zdravko Budimir)

Tisak:
Kerschoffset d.o.o.

ISBN:
978-953-49625-4-1

Projekt "Dinara back to LIFE" je sufinanciran sredstvima LIFE Programa Europske unije pod brojem ugovora LIFE18 NAT/HR/000847. Projekt sufinancira Ured za udruge Vlade Republike Hrvatske, Fond za zaštitu okoliša i energetske učinkovitosti i Splitsko-dalmatinska županija. Prikazan sadržaj je isključiva odgovornost partnera Dinara back to LIFE projekta i ne održava nužno stajališta Europske unije, Ureda za udruge Vlade Republike Hrvatske, Fonda za zaštitu okoliša i energetske učinkovitosti, ni Splitsko-dalmatinske županije.

Dinara back to LIFE

Ova publikacija nastala je kao dio projekta „Dinara back to LIFE“, koji se bavi očuvanjem dinarskih travnjaka. Travnjaci su izuzetno vrijedna staništa za ukupnu biološku raznolikost, a dom su i hranilište brojnim vrstama ptica, kukcima i drugim životinjama.

U posljednjih tridesetak godina ta vrijedna staništa polako nestaju. Dinarske travnjake gubimo zato što zarastaju, a što je posljedica gubitka stanovništva i izostajanja tradicionalnog ekstenzivnog stočarstva.

Cilj projekta „Dinara back to LIFE“ je zaustaviti taj proces i očuvati dinarske travnjake. Na projektu sudjeluju Hrvatske šume, Sveučilište u Zagrebu Agronomski fakultet, LAG „Cetinska krajina“, te udruga Biom kao vodeći partner.

Travnjaci se projektom obnavljaju na više načina, a velika pažnja je posvećena i dijeljenju znanja i institucionalnim suradnjama.

Više o „Dinara back to LIFE“ projektu pronađite na:
www.dinarabacktolife.eu.

www.dinarabacktolife.eu
facebook.com/dinarabacktolife

dinarabacktolife@gmail.com
tel.: 021/274 946